

SÍPAYÍLÍQ KATEGORIYASÍ PÁNLER ARALÍQ ÚYRENIW OBYEKTI SÍPATÍNDÁ

Qaypova Bibiruz Kalbaevna – *tayanış doktorant*

bibiruzaqaypova@gmail.com

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

КАТЕГОРИЯ ВЕЖЛИВОСТИ КАК ОБЪЕКТ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО ИЗУЧЕНИЯ

Кайпова Бибируза Калбаевна – *базовый докторант*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE CATEGORY OF POLITENESS AS AN OBJECT OF INTERDISCIPLINARY STUDY

Qaypova Bibiruz Kalbaevna – *doctoral student*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: xushmuomalalik, lingvistika, pragmatika, etnolingvistika, sociolingvistika, madaniyatlararo muloqot.

Rezyume. Maqolada xushmuomalalik kategoriyasining inson muloqotida markaziy kategoriyalardan biri bo‘lishi bilan birga, shaxslararo munosabatlarni tartibga soluvchi, ijtimoiy uyg‘unlikni ta’minlovchi lingvistik, ijtimoiy va madaniy mexanizm sifatida ko‘rib chiqiladi. Ushbu tadqiqot xushmuomalalikni pragmatika, etnolingvistika va sotsiolingvistika kabi turli fanlar nuqtayi nazaridan o‘rganilib, kontekst, madaniy normalar va ijtimoiy ierarxiyaning odo-axloq strategiyalarigalarini tahlil qiladi.

Ключевые слова: вежливость, лингвистика, прагматика, этнолингвистика, социоллингвистика, межкультурная коммуникация.

Резюме. В статье категория вежливости рассматривается как одна из центральных категорий в человеческом общении, а также как лингвистический, социальный и культурный механизм, регулирующий межличностные отношения и обеспечивающий социальную гармонию. Это исследование изучает вежливость с точки зрения различных дисциплин, таких как прагматика, этнолингвистика и социоллингвистика, анализируя этические стратегии контекста, культурных норм и социальной иерархии.

Key words: politeness, linguistics, pragmatics, ethnolinguistics, sociolinguistics, intercultural communication.

Summary. The article examines the category of politeness as one of the central categories in human communication, as well as a linguistic, social, and cultural mechanism that regulates interpersonal relationships and ensures social harmony. This research examines politeness from the perspective of various disciplines such as pragmatics, ethnolinguistics, and sociolinguistics, analyzing the ethical strategies of context, cultural norms, and social hierarchy.

Kirisiw. Búgingi kúnde til biliminiń rawajlanıwında tilge baylanıslı izertlewlerde kategoriyalardı tiyisli alıp barılıp atırǵan jumslar sanı artıp barmaqta. Sonıń ishinde sıpayılıq kategoriyasında ayıp ótiw orınlı, sebebi bul insannıń óz ara qarım-qatnası ushın zárúr faktorlardıń biri hám adamlarǵa óz pikirlerin, sezimlerin hám niyetlerin durıs jetkerip beriw imkaniyatın beredi. Bul kategoriya tiykarınan sociallıq baylanıslardı saqlaw, mádeniy normalarǵa ámel etiwde de óz ishine aladı. Usı normalardı saqlawda sıpayılıq kategoriyası áhmiyetli esaplanadı hám bul adamlardıń sóylesiw waqtında bir-birine bolǵan múnásibetlerinde óz kórinisin tabadı.

Tilge tiyisli máseleler til biliminiń túrli ilimiy tarawları menen úyreniliwde talap etedi. Házirgi zaman lingvistikasında sıpayılıq pragmatika, etnolingvistika hám sociolingvistika sıyaqlı bir neshe pánler aralıq baylanıslılıqta izertlenbekte, sebebi sıpayılıq kategoriyanıń úyreniliwi mádeniy dástúrlar, sociallıq ierarxiyalar hám jaǵday faktorlarına tásir etedi, sonday-aq, sóylewshilerge kelispewshiliklerdiń aldın alıw, tınıshlıqtı saqlaw hám sheriklerine durıs múnásibet bildiriw imkaniyatın beredi.

Metodlar. Bul ilimiy maqalada teoriyalıq-súwretlew hám sıpatlama usılınan paydalanılǵan hám sıpayılıq kategoriyası pragmatikalıq, etnolingvistikalıq hám sociolingvistikalıq dereklerge súyenip kompleksli analizlenedi.

Ádebiyatlarǵa sholıw. P.Braun hám S.Levinson tárepinen usınılǵan sıpayılıq teoriiyası [2], A.Wierzbickanın sıpayılıqtı mádeniyat penen baylanıstırıp keltirgen teoriiyası [7]. Bunnan tısqari etnolingvistika, sociolingvistika hám pragmatikaǵa tiyisli George Yule [8], Alessandro Duranti

[3], Janet Holms [4], R.Wardhaugh [6], Yang Huan [9], J.Thomas [5], Sh.Abdinazimov [1] teoriyalarınıń ózgeshelikleri úyreniledi.

Talqlaw hám nátiyjeler. Sońǵı jılları dástúriy pánler arasında pánleraralıq baǵdarlardıń sanı artıp barmaqta. Bul hádiyse zamanagóy ilimniń rawajlanıwı menen tiykarlanadı, yaǵniy gumanitar hám tábiyiy pánlerde integraciya processleriniń jedelleskenin kórsetedi. Biz bul procesti birneshe tarawlarda kóriwimizge boladı, máselen til biliminde pragmatika til birlikleriniń sóylew procesinde qollanıw nızamlıqların úyreniwshi áhmiyetli teoriyalıq baǵdarlardan biri bolsa, etnolingvistika etnos hám lingvistika kesiminde izertlenedi hámde sociolingvistika jámiyettiń tilge tásirin úyrenip otradı. Al, bul úsh pánniń áhmiyeti sıpayılıq kategoriyasın izertlew barısında da kózge taslanadı. P.Braun hám S.Levinson óz izertlewlerinde bul sıpayılıq túsinigin keń mániste sociallıq kelispewshiliklerdi jumsartıw hám shaxslar arasındaǵı tatıwlıqtı saqlaw ushın qollanılatuǵın strategiyalar jıyındısı ekenligin atap ótken [2]. Atap ótiw kerek, bul E.Goffmannıń (face) koncepciyası menen baylanıslı, yaǵniy bul sociallıq kontekstlerdegi shaxs obrazı júzdi, sol tiykarda bir-biri menen baylanıslı bolǵan ádepliliktiń unamlı hám unamsız ózgesheliklerin ańlatadı. A.Wierzbicka teoriiyası boyınsha, sıpayılıqtı durıs túsiniw ushın sóylew jaǵdayı, mádeniyat hám kommunikativlik niyetti birgelikte tallaw zárúr [7].

G.Yule táriyplegenindey, sıpayılıq konteksttegi mánis hám sóylewshiniń niyeti menen baylanıslı halda tekseriledi [8]. Pragmatikalıq kózqarastan alıp qaraǵanda, sıpayılıq óz-ózinen kontekst hám sóylewshiniń niyeti menen baylanıslı. Bul orında ilimpaz J.Thomastıń pikirinshe, shıǵıp

sóylewshiler sıpayılıq strategiyaların nátiyjeli túsiniw hám ámelge asırıw ushın jaǵdaylıq, sociallıq hám qatnasıq faktorları bar [5]. Bul pragmatikalıq jantasıw sıpayılıqtıń ózgeriwshen xarakterinen derek beredi, bunda lingvistikalıq formalardıń tańlanıwı – tikkeley yamasa tikkeley emes sorawlar, xedjerlewler yamasa húrmet – tikkeley interaktiv kontekst, sheriktiń qatnasıqları hám kommunikaciya maqsetleri menen belgilenedi. Usı táreplerdi esapqa almaw kommunikaciyanıń buzılıwına alıp keliwi múmkin, yaǵnıy sıpayılıqtı úyreniwde pragmatikanıń ámeliy áhmiyetin kórsetedi.

Etnolingvistikalıq kózqarastan alıp qaraǵanda, bul pán sıpayılıq kategoriyasınıń kommunikativlik háreketin tártipke salıwshı mádeniy mexanizm sıpatında til arqalı óz kórinisin tabatuǵının ayıp ótiw orınlı. AQSH ta bul baǵdar antropologik lingvistika dep atalıp kelingeni, onıń rawajlanıw tarıyxı XX ásir baslarına barıp taqaladı. Franz Boas bul dáwirdeń ataqlı antropolog bolǵan hám óziniń kóplegen lingvistikalıq jumsları menen kózge túsken. Ol óziniń “Amerika hám India tilleri qollanbası” (Handbook of American Indian Languages) atlı kitabında 19 Amerika indece tillerine arnalǵan bir qatar jumsların keltirip ótedi.

A. Duranti etnolingvistika tiykarınan ádep-ikramlılıqtıń mádeniy qádiriyatlar hám dástúrlerdı qalay sáwlelendiriwne itibar qaratatuǵınıń keltirip ótedi [3]. Kúndelikli ómirimizde ushırasatuǵın kóplegen túsiniqler basqalardıń sezimlerin de esapqa alıwdıń hár qıylı táreplerin bildiredi atap aytqanda, ádep-ikramlılıq, sıpayılıq, húrmet, sezgirlik, ózin-ózi basqarıw, ashıq kewillik, mádeniyat hám múláymilik.

Sonday-aq, buǵan qarama-qarsı bolǵan jaǵdaylar – qopallıq, qolaysız jaǵdayǵa salıw, sociallıq qátelikler yamasa sógiw – hám olardıń nátiyjeleri, yaǵnıy uyat, kemsitiw hám hátteki úlken kelispewshiliklerge shekem barıwı múmkin bolǵan aqıbetler bar. Bul atamalardan sıpayılıq túsiniǵınıń jámiyette qanshelli keń tarqalǵanın hám ol mádeniyat penen jaǵdayǵa qaray hár qıylı túrde kórinedi. Demek, sıpayılıq hár bir mádeniyatta hár qıylı formalarda ushırasadı hám eń bolmaǵanda jasırın túrde hár qanday sociallıq qarım-qatnasta qatnasadı [9]. Sıpayılıq kategoriyası kommunikativlik háreketi tártipke salıwshı mádeniy mexanizm sıpatında til arqalı ańlatıladı. Etnolingvistikalıq kózqarastan qaraǵanda, sıpayılıqtıń belgileri belgili bir etnostıń mentaliteti, qádiriyatlar sisteması hám qatnas modeli menen tıǵız baylanısta qalıpsedi.

J. Holmes sociolingvistika haqqında onı ierarxialıq orın, jınıs, jas hám toparlıq ózgeshelik sıyaqlı faktorlar adamlardıń kúndelikli múnásibetlerinde ádepli sózlerden paydalanıwına úlken tásir kórsetedi dep bildiredi [4]. Bul kózqarastan alıp qarasaq, talqılanıp atırǵan kategoriya jámiyettegi sociallıq normalar, mádeniy qádiriyatlar menen tıǵız baylanıslı ekenligin biliwimizge boladı. Hár bir jámiyette húrmet, ádep, minez-qulıq qaǵıydaları sóz arqalı kórinedi. Máselen, ayırım tillerde sociallıq qatnasıqlardı bildiriwge xızmet etetuǵın múrját formaları yamasa arnawlı sózler bar. R. Wardhaugh hám J. Fuller keltiriwinshen, “Til hám jámiyet arasındaǵı baylanıs sociallıq qatlam, jınıs, jas hám etnikalıq topar sıyaqlı faktorlarga baylanıslı. Sol sebepli, til variaciyası sistemalı hám empirikalıq jaqtan ólshenetuǵın qubılıs sıpatında izertlenedi” [6].

Demek, til hám jámiyet arasındaǵı baylanıs tiykarınan sociallıq qatlam, jınıs, jas hám etnikalıq topar sıyaqlı tásirlerge baylanıslı. Sol sebepli, til variaciyası sistemalı hám empirikalıq jaqtan ólshenetuǵın qubılıs sıpatında izertlenedi. Bul jaǵday bolsa, til tek ǵana kommunikativlik qural sıpatında emes, al sociallıq identlik hám mádeniy normalardı sáwlelendiriwshi sistema sıpatında qaralıwı kerek degen pikirge alıp baradı. Jáne de lingvistikalıq variantlar fonologiyalıq, leksikalıq hám olardı qollanıwdaǵı kontekstuallıq sociallıq kriteriyalar menen birgelikte tallanadı. Sol arqalı hár bir sóylew elementi jámiyet ishindegi kúsh, ierarxiya hám topar aǵzalarınń óz ara múnásibetlerin kórsetedi. Bunnan kelip shıǵıp sociolingvistikalıq izertlewler tildi tek strukturalıq jaqtan emes, al sociallıq determinaciyalanǵan, empirikalıq baqlanatuǵın qubılıs sıpatında túsiniwge múmkinshilik beredi. Bul keltirilgen ilimiy dereklerge tiykarlanıp sociolingvistika menen sıpayılıq kategoriyası (politeness) arasında tıǵız ilimiy baylanıs bar ekeni belgili. Onıń sebepleriniń biri, sociolingvistika tildiń jámiyette qollanıwın, yaǵnıy adamlar hár qıylı sociallıq jaǵdaylarda qalay sóylesetuǵının, atap aytqanda, adamlar sóylew procesinde sáwbetlesiniń jası, sociallıq dárejesi, kásibi, jınısı yamasa olar arasındaǵı aralıqqa qarap hár qıylı til birliklerin tańlaydı. Mısalı, úlken jastaǵı adamlarǵa húrmet penen múrjáat etiw, rásmiy jaǵdayda sıpayı sózlerden paydalanıw yamasa ótinishti jumsaq formada bildiriw – bulardıń barlıǵı ádeplilik strategiyalarına kiredi.

Sociolingvistikada bir-birinen ózgeshelikke iye úsh aǵım kózge taslanadı:

a) Sociologiyalıq táliymatqa tiykarlanatuǵın aǵım. Sóylew waqtı, maqsetin esapqa alǵan halda, tildi qollanıw normaları, tildi yamasa onıń variantın, adresatın tańlaw, tillik qurılıs hám onı qollanıwdıń óz ara qatnası, bir tárepten júda úlken yamasa júda kishi sociallıq qatlamlar, ekinshi tárepten diglossa hám kodlar teoriiyası mashqalası, jámiyetniń sociallıq qatlanlarǵa bóliniwi hám til variantların úyrenedi.

á) Lingvistikaga tiykarlanǵan aǵım. Sociologiyalıq parametrlerdı esapqa alıwda tańlanatuǵın til sistemalarınń hár túrliligi, jámiyettegi hár qıylı sociallıq toparlardıń, sonday-aq sóylewshilerdiń jası, jınısı kásibine baylanıslı tildi qollanıwdı úyreniw, alıńǵan nátiyjelerdi tillik ózgerisler teoriiyasın izertlewde til variantları sıpatında paydalanıw hám t.b;

b) Etnos hám etnografiyaǵa tiykarlanatuǵın aǵım [1]. Solay etip, sociolingvistika sıpayılıq kategoriyasınıń hám jámiyet arasındaǵı óz ara múnásibetti kórsetiwshi áhmiyetli qubılıs sıpatında úyrenedi. Ádeplilik sóylewdiń sociallıq hám mádeniy ózgesheliklerin sáwlelendiredi hám de insanlar arasındaǵı kommunikativ teńsalmaqlılıqtı saqlawǵa járdem beredi.

Sociolingvistika tildi sociallıq hám mádeniy kontekstte úyreniw arqalı tildiń jámiyetlik turmıstaǵı ornı, onıń rawajlanıw nızamlıqları hám sociallıq faktorlar menen óz-ara baylanısın ilimiy tiykarla túsindirip beredi. Sol sebepli tildi sociallıq hám mádeniy qubılıs sıpatında talqılaw sociolingvistikaniń eń áhmiyetli teoriyalıq principlerinen biri bolıp sanaladı.

Tallawlardan kórinip turǵanıday, múláymılılıqtı saqlaw tek ǵana óz ara qarım-qatnas hám pikir alısıwdıń tiykarǵı ózgesheligi bolıp qalmay, al qarım-qatnas waqtında pikirimizdi jetkeriwimizge de tásir kórsetedi. Bul izertlew

nátiyjeleri sıpayılıqtıń insanlardıń óz ara sóylesiwindegi lingvistikalıq, mádeniy hám sociallıq qubılıs sıpatındaǵı áhmiyetin bildiredi.

Juwmaq. Qullası, bul izertlewdiń pánleraralıq kózqarası ádepliliktiń sociallıq hám kommunikaciyalıq maqsetlerde xızmet etiwine qaratıldı. Bunnan tisqari, mádeniyatlararalıq sóylesiwde ádep-ikramlılıq normalarına húrmet etiw, naduris sóylesiwdiń aldın alıw hám hár qıylı mádeniy qatlamǵa tiyisli insanlar arasında nátiyjeli óz ara

baylanıslardı rawajlandırıw maqsetinde ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin kóriwimizge boladı. Ulıwmalastırıp aytqanda, sıpayılıq til biliminde til, mádeniyat hám jámiyet arasındaǵı quramalı qatnastı sáwlelendiriwshi tiykarǵı atama. Bul izertlew pragmatika, etnolingvistika hám sociolingvistikaniń túsiniqlerin birlestirip, sıpayılıq tek ǵana lingvistikalıq formaların jıynaǵı emes, al úylesimlilikke saqlaw, húrmetti bildiriw hám shaxslar aralıq qatnasıqlarda múnásibette bolıwdıń áhmiyetli sociallıq quralı ekenligin kórsetedi.

Ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh. Lingvistikalıq táliymatlar tarıyxı. – Nókis: «Bilim», 2018. 185-b.
2. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge University Press, 1987. – P. 61-68.
3. Duranti A. Linguistic Anthropology. – Cambridge University Press, 1997. – P. 23-28.
4. Holmes J. An Introduction to Sociolinguistics. Routledge. Chapter 11 -“Speech functions, politeness and cross-cultural communication”. 2013. – P. 274-280.
5. Thomas J. Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. – Longman. 1995. -P. 22–24
6. Wardhaugh R., Fuller J. An Introduction to Sociolinguistics. Wiley Blackwell, Chapter 1, 2015. – P. 1-20.
7. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2003. – P. 86.
8. Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 1996.
9. Yang Huan. The Oxford Handbook of Pragmatics. – P. 383.